

כב. ה'פתיחה' של ר' שלמה סיריליו לפירושו על הירושלמי

חסד עשו עמנו פרשנים שונים, החל בימי הביניים, שהקדימו הקדמות לפירושיהם. מלבד דברים כלליים על החיבור אשר אותו ביקשו הפרשנים לפרש, מצאו המחברים לנכון להביא לידי ביטוי בהקדמותיהם את מניעיהם לכתיבת הפירוש ולתאר את דרכם הפרשנית; יש שהאריכו בדברים ויש שקיצרו.

במאמר זה מבקש אני לסקור את ה'פתיחה' של ר' שלמה סיריליו (ספרד <לפניו> 1492 - ירושלים 1555 בקירוב) לפירושו על הירושלמי¹.

לא רק בפירוש התלמוד הירושלמי עסק ר' שלמה סיריליו. במהלך עיונו בירושלמי, התברר לו שבנוסף התלמוד חלו, במשך הדורות, שיבושים מסוגים שונים. נוכח זאת הוא הגיע למסקנה שאין די בפירוש התלמוד הירושלמי, אלא יש גם צורך בעריכתו מחדש, ובהכנת נוסח "נקי משיבושים".

רש"ס ביאר את התלמוד הירושלמי על אחת עשרה המסכתות של סדר זרעים ואת מסכת שקלים של תלמוד זה, וההדיר² את נוסחן. כמו כן חיבר 'גמרא'

1. ר' שלמה סיריליו (להלן: רש"ס) הוא הראשון מבין פרשני התלמוד הירושלמי שפירושו שרד. על מפעלו הפרשני והטקסטואלי של רש"ס לירושלמי זרעים, ראו: עמוס סמואל, מפעלו הפרשני והטקסטואלי של ר' שלמה סיריליו לירושלמי זרעים (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה), ירושלים תשל"ח. מסקנותיו בחקר מפעלו של רש"ס מצויות במאמרי במדור 'במערבא אמרי' ב'המאיר לארץ' 60 (טבת-שבט התשס"ג). במאמר זה מבקש אני, כאמור, להתמקד ב'פתיחה' שכתב רש"ס לפירושו.

2. בהגדירי את עבודת רש"ס על נוסח הירושלמי, כההדירה, כבר אימצתי מראש את המסקנה, אשר הוכחה בפרק ה במחקרי על מפעל הרש"ס (לעיל הערה 1), כי נוסח רש"ס לירושלמי זרעים, איננו העתקה סתמית מתוך כתב יד קדום שהיה לפניו, אלא הוא פרי ההדרה של רש"ס עצמו לפי אמות מידה שקבע לעצמו.

למסכת עדויות³, ולה כתב גם ביאור.

ה'פתיחה' של רש"ס כוללת דברי הקדמה כלליים, ולאחריהם, ארבעה חלקים.

בחלק הראשון - 'מורה מקום לכל הספר' - הכוונה היא למראה מקום שיטתי למקבילותיהן של סוגיות הירושלמי, במסכתות ירושלמי אחרות, או בתלמוד הבבלי, או במדרשי אגדה.

בחלק השני - 'פירוש המילות הזרות שלא נתבארו בערוך'⁴. למעשה יש לפנינו כאן רישום ראשון מסוגו של ביטויים שיש לראותם כטרמינים ייחודיים של התלמוד הירושלמי.

בחלק השלישי - רשימה של האמוראים הארץ-ישראליים שדבריהם מובאים בתלמוד הירושלמי.

בחלק הרביעי - דיון על סדר המסכתות של סדר זרעים.

בסוף הפתיחה הוסיף רש"ס, כמקובל בדרות קודמים, שיר שבת והודיה לקב"ה על סיום מפעלו, שיר בן עשרים ושישה בתים.

בדבריי הבאים מבקש אני לתמצת את דברי ההקדמה הכלליים של רש"ס אשר מהם ניתן ללמוד על המניעים לעבודתו, על המקורות אשר בהם השתמש לצורך עבודתו, וכמידה מסוימת - גם על דרך עבודתו.

א. מניעי רש"ס לעסוק בפירוש התלמוד הירושלמי

באשר למניעיו לפרש את סדר זרעים, יש לקחת בחשבון את ההתיישבות היהודית המחודשת בארץ ישראל במאה ה"ז. התיישבות זו העלתה את נושא המצוות התלויות בארץ מסוגיה עיונית לכדי סוגיה מעשית. עם התיישבותם של יהודים בארץ ישראל, התעורר הצורך לגבש דפוסי התנהגות מעשיים ברורים בתחום הלכתי רחב זה. לדעת רש"ס, לשם השגת מטרה זו, לא די היה בעיון בפסקי הרמב"ם ב'ספר זרעים', אלא נדרש גם לעיין בתלמוד, שדבריו משמשים מקור לרוב פסקי הרמב"ם בתחום זה, הלוא

3. 'אמרא' זו היא צירוף של סוגיות מן הבבלי ומן הירושלמי למסכתות אחרות בתוספת דברי קישור של רש"ס עצמו. 'אמרא' זו עדיין לא יצאה לאור בדפוס.

4. מכתב יד לונדון 403 בספרייה הבריטית שעל פיו הודפס חלקו הראשון של מפעלו של הרש"ס, אבד דף אחד (ואולי אבדו שני דפים) ובו סוף החלק השני וראשיתו של החלק השלישי של ה'פתיחה'.

הוא התלמוד הירושלמי, וזאת מנימוקים אלה:

א. הבנת דברי הרמב"ם על בוריים, מחייבת עיון מקדים - מקיף ומעמיק - במשניות סדר זרעים, ובדיוני התלמוד הירושלמי על משניות אלה.

ב. דברי הרמב"ם כשלעצמם טעונים בדיקה. יש לבדוק אם הם עולים בקנה אחד עם מה שמשמע מן התלמוד הירושלמי. לדעת הרש"ס - ובניגוד לדעתו של בן דורו הצעיר ממנו ר' יוסף קארו - במקום שדברי הרמב"ם אינם עולים בקנה אחד עם המשמע מן התלמוד, אין להתחשב בפסק ההלכה שלו, אלא יש לפסוק הלכה למעשה על פי המשמע מן התלמוד⁵.

וכך כתב רש"ס ב'פתיחה':

וראיתי כי צריך האדם (הדר בארץ ישראל) לשמור המצוות התלויות בה, וראיתי כי נמנע הוא בשמירת מצוותיה, אלא אם כן היא רגיל בלימודם, ובפרט במצוות סדר זרעים התלויות בה, לדעת מצוותיה... והפוסק אשר מצאתי במצוות ארץ ישראל הוא הרמב"ם ז"ל, וכבר כתבו המפרשים ז"ל כי כל חכם שבא להורות מתוך ספריו, אם לא למד את הראיה, או שלמדה ושכחה, יהיה הדבר שהוא כחלום בלא פתרון...

העולה מדבריו הוא, שהוא בא לידי הכרה כי יש צורך לעיין עיון מעמיק בתלמוד הירושלמי, סדר זרעים, על מנת להבין כראוי את פסקי הרמב"ם; אך בהיעדר פירוש (בלשונו הציורית של רש"ס: 'אין שום דבר, אלא מדברי שמש, ספר לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם להאיר לנו, אלא החכמה מתה במיתחן של ראשונים...'), החליט הוא ליטול על עצמו משימה זו (בלשונו: 'זיאתר לי ליבי קום ועשה פירוש לסדר זרעים, עשתי עשרה מסכתות...').

ולא זו בלבד. בהמשך כתב:

גם אפרש ריבות בעלי תריסין הרמב"ם והראב"ד ז"ל, ולפעמים אכריח כאחד ולפעמים עם חברו.

מדברי רש"ס אלה עולה שהעיון המעמיק בירושלמי עשוי אף להוביל לפסיקת הלכה השונה מפסק הרמב"ם, שכן נראה כי בדברים אלה לא התכוון רש"ס אך ורק להכריע בין הרמב"ם לראב"ד מן ההיבט הפרשני,

5. אמנם רש"ס לא כתב במפורש דברים ברוח זו ב'פתיחה', אך העניין עולה לפחות ברמז כפי שנצביע בהמשך הדברים, וגם ממה שעשה בפועל במהלך פירושו.

אלא התכוון גם לפסוק הלכה למעשה, כדעה התואמת את הנאמר בתלמוד.

גם כמה שכתב בהמשך: 'אברר דרך האמת ומשפט הלשון', גם בזאת לא התכוון ל'בירור אקדמי' בלבד בדבר האמת המשתמעת מן התלמוד, אלא כוונתו הייתה לפסוק הלכה למעשה, על פי 'אמת' זו, שכן אם 'אמת' היא - יש לנהוג לפיה.

לנוכח ההערכה כי המניע העיקרי של רש"ס לכתוב פירושו לירושלמי היה הצורך לפסוק הלכה למעשה, מובן מדוע נתן רש"ס דעתו לבאר דווקא את הירושלמי לסדר זרעים. לגבי המצוות התלויות בארץ משמש הירושלמי לסדר זה - בהיעדר בבלי לסדר - תשתית ויסוד לכל ההלכות. בתחומי הלכה אחרים משמש הבבלי תשתית לפסיקה, והבבלי הרי כבר נתבאר על ידי 'המאור הגדול של ר' שלמה ז"ל'⁶; העיון בירושלמי לסדרים אחרים אינו משרת את עניין הפסיקה⁷, וע"כ לא מצא רש"ס לנתחן לבארם⁸.

לסיכום הדברים יש להבהיר: במהלך פירושו טרח רש"ס לבאר כל דבר הטעון פירוש, אף במקומות שלפירוש אין כל זיקה לעניין הפסיקה. אך עם זאת דומה כי המניע העיקרי לעצם החלטתו לעסוק בפרשנות מלאה של סדר זרעים היה עניין הפסיקה. ואכן, בסוגיות רבות הרחיב רש"ס את דבריו בביאורו, ועבר מהתחום הפרשני לתחום הפסיקתי. בתחום זה כלולים הערות של תמיכה בפסקי הרמב"ם או התנגדות להן, והערות פסיקה בנושאים אשר לגביהם אין התייחסות בדברי הרמב"ם. לעתים מסכם הרש"ס את עיונו בקורדיפיקציה מלאה של הנושא הרחב אשר בפרטיו הוא דן⁹.

רש"ס מצא לנכון לכתוב פירוש למסכת שקלים, זאת, מפני שלגבי נושא

6. כך מכנה רש"ס את רש"י בפתיחה.

7. פרט למסכת שקלים מסדר מועד, אשר אותה אכן פירש; ראה להלן.

8. וכך יש לפרש את כוונת דברי רש"ס: "וארא והנה כל סדר מועד פי' אותו המאור הגדול ובינו שלמה ז"ל". לכאורה קשה, מה בכך? הרי רש"י לא כתב ביאור לתלמוד הירושלמי, ועדיין הירושלמי לסדר מועד, וגם לסדרים נשים וזניקין, טעונים ביאור; אלא כוונת רש"ס לומר שלעניין הפסיקה לנושאים הנידונים בסדרים האחרים די לעיין היטב בתלמוד הבבלי, אשר הוא אינו כספר החתום, בזכות ביאורו של רש"י. גם ממה שכתב בהמשך דבריו: 'זל(מסכת) אבות לא חשתי (לפרשה), כי אגדה היא ויש בה תוספתא אבות דרבי נתן', וגם מהעובדה כי לא הרחיב דברים בביאור דברי האגדה המצויים בתלמוד הירושלמי, עולה שמעייניו היו נתונים בעיקרם להיבט ההלכתי-פסיקתי של העיון בירושלמי.

9. ראו למשל פירושו לדמאי נב ע"ב: 'נמצא דין המעשרות בזמן הזה כך הוא...'; פירושו לשביעית קמא ע"ב: 'אבל האמת העולה להלכה...'; ועוד כהנה.

השקלים הנידון בה, התלמוד הירושלמי למסכת זו, משמש תשתית ויסוד לפסיקת ההלכה, שהרי אין תלמוד בבלי למסכת. יש להדגיש כאן כי - שלא כבסדר זרעים - אין לדבר לגבי מסכת זו על צורך דחוף ללמוד את התשתית ההלכתית של ההלכות הנוהגות בחיי היום-יום, שהרי ההלכות שבמסכת שקלים - ולמעשה גם ההלכות שבמסכת ביכורים - הן בבחינת "הלכתא למשיחא"¹⁰.

נוכח העובדה כי למסכת עדויות אין תלמוד בבלי ואין תלמוד ירושלמי, ונוכח הגדרתו את המסכת הזאת כ'מסכתא חמורה', מצא רש"ס לנכון לחבר לה "גמרא". הוא ליקט סוגיות מסדרים שונים בבבלי ובירושלמי הדנות במשניותיה של מסכת זו, והוסיף ביניהן דברי קישור משלו וכך נתגבשה "גמרא"¹¹. רש"ס חיבר פירוש ל"גמרא", על בסיס פירושי רש"י ותוספות על קטעי "גמרא" שמקורם בבבלי, ועל בסיס פירושיהו הוא לסוגיות שונות בירושלמי¹².

ב. מניעי רש"ס לעסוק בההדרת נוסח הירושלמי

אחד הדברים המייחדים את רש"ס לעומת פרשני תלמוד אחרים הוא הההדרה המחודשת של נוסח התלמוד; אכן, פרשנים לא מעטים לבבלי, העירו על נוסח התלמוד שהיה לפניהם, וציינו עובר לפירושם: 'הכי גרסינן...'. עם זאת, ספק אם הם התכוונו שמעתיקי נוסח התלמוד יאמצו את הגרסה שהם הציעו במקום את זו שהייתה לפניהם. נראה כי הם התכוונו רק להציע גרסה חלופית לצורך הפירוש, מבלי לצפות שהנוסח שבגוף התלמוד יתוקן. שונה מהם הרש"ס. הוא לא הסתפק בכתיבת פירוש לירושלמי אלא מצא לנכון להדיר מחדש את נוסח המסכתות שפירש.

10. יחד עם זאת, לא מן הנמנע כי רש"ס ראה צורך - על רקע התחדשות ההתיישבות היהודית בא"י בימיו - להכין תשתית עיונית לא רק לעניין המצוות התלויות בארץ, הנוהגות בארץ ישראל בזמן הזה, אלא גם להלכות בית המקדש העשיות - עפ"י הלכי רוח משיחיים שרווחו בימיו - להיות רלוונטיות במועד מוקדם או מאוחר.

11. עיין מה שכתב החיד"א בשם הגדולים מערכת גדולים ערך מהר"ר שלמה סיריליו: 'גם ראיתי בכ"י שחיבר גמרא על מסכת עדויות שקיבץ מדברי התלמוד דשייכי לה והוסיף נופך בלשון התלמוד, וביאר עליה פירוש רחב ובאה לידי גמרא זו וברכתו ברוך שחלק...".

12. בפירוש לקטעי "גמרא" שנלקטו ממסכתות סדר זרעים העתיק רש"ס בדרך כלל מפירושו הוא למסכתות אלה והוסיף את ההתאמות הדרושות למיקום החדש של הדברים, כך שלמעשה, רק הפירוש לקטעי "גמרא" שמקורם בירושלמי בסדרים אחרים הוא פירוש מקורי חדש שאותו כתב במיוחד לצורך ה"גמרא" על מסכת עדויות.

את הטעם לעשיית זאת, הבהיר רש"ס בפתיחה לביאורו בדברים אלה:

ובחפשי המצווה הזאת כדי שתתקיים ביד, ראיתי שגדולה עלי וכמעט נמנעתי, כי המסכתות הללו אין בהם פירוש כלל, ואפילו הגמרות אינם נמצאים מדויקות אלא כולם מלאים שיבושים... ועוד הנה הראב"ד ז"ל, רב בקי בכל התלמוד, כתב כי אין התוספתא והירושלמי מתוקנים אצלנו... ואם הרב הגדול ז"ל לא מצא ידיו ורגליו בספרים שהיו בזמנו, כ"ש וק"ו אנחנו, כי הנה בשאלוניקי, עיר גדולה של חכמים ושל סופרים... לא מצאתי כי אם ספר אחד ישן, היה מהחכם מיסר שלמון ז"ל, והיה גם הוא מלא שיבושים... כי מפני מיעוט רגילות הסדר, נתמלאו הספרים שיבושים, הן משימות חסרות, כמו שיארע לסופרים אפילו בספרי תורה, כל שכן בספרי התלמוד, הן מחיסור פסקות והלשון רצוף כולו, ומטעה את האדם לומר שכולו עניין אחד, והם שני עניינים...

מדבריו עולה כי נוכח המציאות של היעדר מסורת לימוד רצופה בתלמוד הירושלמי נתמעטו ספרי הירושלמי (ואלה ששרדו 'מלאים שיבושים'): לכן הגיע רש"ס לכלל הכרה כי לא די לו בכתיבת פירוש, אלא שעליו לההדיר מחדש את נוסח התלמוד הירושלמי.

בהמשך הפתיחה כתב רש"ס: 'אערוך לפניך הגירסא המדויקת בס"ד, וכל משנה ומשנה במקומה, וכל פסקא ופסקא במקומה', אך אין הוא מציין על פי אלו אמות מידה קבע את מה שנראה לו הגירסא המדויקת; רק מעיין מדוקדק בנוסח רש"ס עצמו ניתן לעמוד על אמות המידה שהציב לעצמו לצורך הההדרה¹³.

ג. המקורות אשר בהם השתמש רש"ס לצורך פירושו

כפי שכתבנו, רש"ס הוא ראשון פרשני הירושלמי שפירושו שרד. רש"ס היה מודע לראשוניותו והביא את הדבר לידי ביטוי בפתיחה בדברים אלה:

ובאשר הפצתי לי, בקשתי את שאהבה נפשי, לכל מי שקדמוני מגדולי הראשונים כמלאכים, ולא מצאתי מי שנרבו לבו לבוא אל המלאכה הזאת, ולא היה בהם מי שערב לבו לבוא אליו, לקרבה אל המלאכה הזאת לעשות אותה, כי ראו כי גדול עליהם העניין הזה עד מאוד, כי בודאי היה צריך האדם להיות חכם גדול כאחד מן האמוראים או לפחות כרש"י ז"ל לעשות המלאכה הזאת...

13. על אמות מידה אלה, ראה בפרק החמישי של מחקרי (לעיל הערה 1) על מפעל הרש"ס.

יחד עם זאת מצא רש"ס לנכון להדגיש, שהיו לפניו ביאורי ראשונים על משניות סדר זרעים ועל התלמוד הבבלי, שנעזרו הרבה פעמים במהלך פירושיהם במובאות מן הירושלמי; על פי רוב גם פירשו מובאות אלה. היו לרש"ס אפוא נקודות אחיזה בדברי ראשונים, אך לא היה בדבריהם אלא התייחסות לחלק מזרעי של סוגיות הירושלמי.

ראש וראשון מבין הראשונים שרש"ס השתמש בפירושיהם למשניות סדר זרעים, הוא רבנו שמשון משאנץ¹⁴. רש"ס מפליג כלפיו בדברי שבה:

ודע אתה המעיין בפירושי זה, כי מי שפתח את פינו בלשון הירושלמי הוא רבינו שמשון ז"ל, שפירש קצת מהלכותיה בפירושי... וכבר אם באנו להכיר ולהעיר את כבודו הוא הכבוד שאדם חייב לרבו, ומכל שכן לרב המובהק הזה... כי מה תורתו אצל תורתו ומה סברתו אצל סברתו...

בפועל השתמש רש"ס גם בפירושי שאר הראשונים, כפי שרמז בהמשך דבריו:

ועתה החברים המקשיבים לקול ה', לכו נא לחמו בלחמי, ושתו בין מסכתי, כי מים התלמוד משיתיהו... ובדברי רבינו הגדול (=רבנו שמשון) סמכתיהו, ובשאר המפרשים ביארתיהו...

לסיום הדברים נביא קטעים אחדים מן השיר שרש"ס כתב בסוף ה'פתיחה'.

אנצח לאל מרים שפלים	ליוצר אור וגם זוהר חשמלים
אשבח לאל עומה מאורים	עוזר דלים וגם סומך הנופלים
אשר היה בעזרתי בחסדו	והקנני להתחיל גם להשלים
לבאר כל ספרי הזרעים	ולפרש מסכת השקלים
ותלמודם ירושלמי הכינם	ולא נמצא לשום אדם ובבלים
ועדויות תלמודה אספתי	הנו עדי עדית ומור אהלים...

14. חי במחצית השנייה של המאה השתים עשרה ובראשית המאה השלוש עשרה. ר"ש משאנץ היה מגדולי בעלי התוספות הצרפתיים. הוא חיבר פירוש מקיף למשניות סדר זרעים ולמשניות סדר טהרות שאין עליהן - פרט למסכתות ברכות ונידה - תלמוד בבלי.